

ИСТОРИЯ УЧЕНИЙ О ПРАВЕ И ГОСУДАРСТВЕ

УДК 342 (47+57)

Новікова С. О.

КОНСТИТУЦІЙНІ ПРОЕКТИ П.І. ПЕСТЕЛЯ ТА Н.М. МУРАВЬОВА ЯК ОБ'ЄКТ ДЖЕРЕЛОЗНАВЧОГО ІСТОРИКО-ПРАВОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Спроба історико-правового аналізу конституційних проектів декабристів робить необхідним і логічно обґрунтованим, перш за все, джерелознавчий розгляд цих документів. По-перше, у зв'язку з наявністю у «Руській Правді» й Конституції декількох варіантів важливо вирішити неминуче виникаюче питання про вибір матеріалу для порівняння. Такий вибір не є повністю однозначним, і в першу чергу, – через неможливість скористатися рядом документів, особливо, дослідників редакцій робіт Пестеля і Муравйова, що не потрапили до рук. Більшість цих рукописів були або знищені членами таємних суспільств¹, або ретельно заховані і згодом не знайдені, а, отже, уявлення про зміст ми не можемо одержати безпосередньо з тексту. Подібна інформація міститься в свідченнях і спогадах самих декабристів, їх близьких і знайомих, в справах Слідчого комітету і інших джерелах. В той же час ці дані украй неповні, носять суб'єктивний характер, грішать неточностями, а, тому, повністю відновити втрачені документи не вбачається можливим.

По-друге, важливо і достатньо цікаво дослідити розвиток основних положень проектів на всьому протязі роботи над ними, а також закономірності таких змін у зв'язку з впливом різних чинників: обговорення в таємних товариствах, зміна політичної ситуації в країні і т.д.

По-третє, як уявляється, необхідно надати увагу й питанню авторства конституційних проектів – бо вони все ж таки є не одноосібними розробками когонебудь з декабристів, названих вище, а плодом колективних зусиль декількох осіб.

Із всіх вище перелічених конституційних проектів «Руська Правда»² є найрадикальнішою за своїми визначальними домінантами. Крім всього іншого, це –

¹ Подібне впродовж всієї історії таємних товариств відбувалося не один раз і було пов'язане, в першу чергу, з напруженою ситуацією в країні: хвилювання у Семенівському полку, арешт Раєвського, заборона таємних суспільств, і, нарешті, саме повстання 14 грудня 1825 року. Крім цього частина документів була знищена або втрачена вже безпосередньо Слідчим комітетом. – С.Н.

² Повна назва – «Русская Правда или Заповедная Государственная Грамота Великого Народа Российского служащая Заветом для Усовершенствования Государственного Устройства России и Содержащая Верный Наказ как для Народа так и для Временного Верховного Правления». – [См.: Нечкина М.В. Восстание декабристов. Документы. Т.7. – М.: Госполитиздат, 1958. – С. 111].

ще і єдиний проект, який став реальною програмою товариства декабристів¹. В той же час слід зазначити, що, текст «Руської Правди» не є результатом одноосібної роботи П.І. Пестеля: «Правда» не тільки неодноразово обговорювалася на засіданнях і з'їздах керівників Південного товариства, але й до самої роботи над текстом притягувалися окремі його члени. Юшневський зізнавався на слідстві, що він подекуди «переправляв склад», але, очевидно, йшлося не тільки про стиль у вузькому значенні слів, а і про роботу над змістом; вносили свої поправки і інші декабристи; як відзначала М.В. Нечкіна, окремий розділ було доручено писати Сергію Муравйову-Апостолу².

Також варто відзначити, що «Руську Правду» не можна повною мірою назвати конституцією, основним законом, бо як по своїй формі, так і за змістом вона повною мірою такою не є – швидше, це конституційно-правовий твір. Та і в самому тексті документа міститься пряма вказівка на мету його створення: він виступає як «наказ» Тимчасовому уряду, а також являє собою «маніфест російського народу».

«Руська Правда» збереглася у вигляді єдиного списку, зробленого рукою самого Пестеля, й міститься в томі №10 Слідчої справи декабристів. За проектом вона включала десять глав, але, у кінцевому результаті, було написано всього п'ять. Тому уявлення про багато які з важливих питань, наприклад про організацію верховної влади, доводиться одержувати з «Конституції. Державного Заповіту» – короткого викладу основ «Руської Правди» для Товариства Об'єднаних Слов'ян, записаного Бестужевим-Рюїніним під диктування П.І. Пестеля, і заснованого на першій редакції, – а також з мемуарів і свідчень декабристів, серед яких істотне місце займають спогади про Київський з'їзд 1823 року.

Важливим моментом в процесі аналізу «Руської Правди» виступає виділення у списку, що дійшов до нашого часу, двох редакцій. У своїх свідченнях Слідчому комітету Пестель визначив дві частини свого проекту як «чернетку» і «біловик», що створює ілюзію єдиного за змістом документа, відмінного лише зовнішньою обробкою матеріалу. Проте ознайомлення з текстом показує, що є цілком достатні підстави для того, щоб говорити про те, що «чернетка» і «біловик» відрізняються не стільки формулюваннями і незначними змінами, скільки рядом важливих моментів, присутніх в одній частині, та повністю відсутніх, або значно змінених в іншій³. Отже, можна, говорити про дві редакції «Руської Правди»: першою є «чернетка» (друга частина 3-й, 4-й і 5-й глави), а друга – «біловик» (1-а, 2-а і частина 3-ї глави).

На користь такого розділення говорять помилки в нумерації, логічній побудові тексту на стику між двома передбачуваними редакціями, повтори і т.п., які багато дослідників списували на недоробку проекту.

¹ Загальні положення «Руської Правди» були проголосовані й прийняті в якості програми Південного товариства у січні 1823 р. на з'їзді у Києві. – [Див.: Нечкіна М.В. Движение декабристов. Т.2. – М.: АН СССР, 1955. – С. 354-356].

² Нечкіна М.В. Восстание декабристов. Документы. Т.7. – М.: Госполитиздат, 1958. – С. 9.

³ В першу чергу це стосується питання про звільнення селян, а також положення про «грамотные дворянские собрания», члени яких повинні були розробити проекти звільнення селян. – С.Н.

**КОНСТИТУЦІЙНІ ПРОЕКТИ П.І. ПЕСТЕЛЯ ТА Н.М. МУРАВЬОВА ЯК ОБ'ЄКТ
ДЖЕРЕЛОЗНАВЧОГО ІСТОРИКО-ПРАВОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ**

Перші розділи першої редакції не присутні в справах Слідчого комітету і, швидше за все, були знищені Пестелем після створення «біловика».

За часом написання перша редакція повинна бути віднесена до періоду 1822-23 рр., а друга – до 1824 р., коли Пестель дав остаточну назву своєму твору – «Руська Правда»¹. 1825 рік випадає із роботи над проектом²: в цей час, за словами самого автора, він лише дещо підправляв текст, нічого корінним чином не змінюючи³.

Таким чином, для відтворення можливо реальнішої і повнішої картини щодо змісту «Руської Правди» досліднику неминуче доводиться користуватися широким кругом джерел: від самого рукопису до спогадів декабристів.

Конституція Нікіти Михайловича Муравйова, одного з лідерів Північного товариства, не дивлячись на те, що вона не стала програмою «мешканців» півночі, виконувала важливу роль в житті товариства і активно обговорювалася його членами: так, збереглися, наприклад, письмові зауваження Торсона, його поправки на полях рукописів документа; свої думки і пропозиції виказували Рилєєв, Трубецької та інші декабристи.

Сам документ являється плодом досить тривалої роботи: відомо, що Муравйов почав писати текст восени 1821 р., вивчивши в цих цілях діючі на той час і доступні йому зарубіжні конституції, детально, із всією ретельністю, вивчав законодавство революційної Франції, Північно-Американських Сполучених Штатів та ін.

До теперішнього часу письмово дійшли три варіанти Конституції: 1) текст, переписаний С.Трубецьким й вилучений при обшуку в паперах останнього (у літературі про декабристів даний варіант прийнято називати «першим»); 2) текст, збережений у портфелі І.І. Пушина, як припускають дослідники, переписаний рукою К.Ф. Рилєєва («другий», або «пушинський» варіант); 3) текст, написаний рукою самого Нікіти Муравйова після арешту в Петропавлівській фортеці («третій» і єдиний список, з тих, що існують, виконаний рукою самого автора).

¹ Згодом декабристи настільки звикли з цією назвою, що вживали її й по відношенню до раніших робіт Пестеля. – С.Н.

² Таке датування ґрунтується на роботах М.В. Нечкіної і не є єдиною. Наприклад, Б.Є. Сирочковський пов'язує написання останньої редакції з 1825 роком. – С.Н.

³ Крім двох вищезазначених редакцій існував і ще один, раніший варіант, що послужив предтечею подальшим творам. Він датується 1820-м роком, і про нього відомо зі свідчень Нікіти Муравйова на слідстві. Основні положення проекту мають наступний зміст: 1) звільнення селян від кріпосної залежності з наділом їх громадською землею, але із збереженням ряду повинностей; 2) активне виборче право, яке обмежувалося досить значним майновим цензом; 3) триступенева система виборів: село – місто повіту – губернське місто, в останньому випадку утворювалися «Губернські Списки Ста осіб», обираючи як «Народне Віче» (верховні представницькі збори всієї держави, виконуючі законодавчі функції), так і «обласні віча»; 4) «імператор», швидше за все, втілюючий собою виконавчу владу, а також наділений правом суспенсивного вето у законодавчій владі; 5) існування т.зв. «блжостительной власти» (охорона конституції і контроль за дотриманням законів органами державної влади), функції якої були покладені на «Сенат», прообраз Верховного Собору «Руської Правди». Також слід зазначити відсутність в даному проекті будь-якої згадки про стани – очевидно, вони скасовувалися. – [Див.: Нечкіна М.В. Восстание декабристов. Документы. Т.7. – М.: Госполитиздат, 1958. – С. 27-31].

Останній варіант значно відрізняється від двох перших як по своєму оформленню, так і за змістом: з цілком зрозумілих причин з нього була вилучена військова реформа, а питання про монарха трактувалося значно доброзичливіше для царської влади; його також важко назвати конституцією. Варто зазначити, що багато дослідників не вважали вищенаведений список вичерпним і писали про існування інших, невідомих редакцій¹.

Що ж до рукописів, що дійшли до нашого часу, то їх можна датувати таким чином: перший варіант, за власним визнанням автора, був початий під час перебування на військових зборах у Мінську восени 1821-го², а закінчений, напевно, у середині – кінці 1823 року; термін написання другого обмежується кінцем 1824 року; якщо ж говорити точніше, то його можна приурочити до осені 1824 року (до цього часу повинен був знайти свій вплив той комплекс життєвих вражень, який завершився петербурзькими суперечками і розбіжностями з Пестелем; до того ж мала місце необхідність написання нового варіанту Конституції, котрий міг стати складовою частиною програми об'єднаного товариства, у зв'язку з планом, висунутим на тих же петербурзьких нарадах); у свою чергу, третій – на початку 1826 р. в Петропавловській фортеці, на прохання Слідчого комітету.

Таким чином, як основу для порівняння слід, на нашу думку, брати другу редакцію, яка являє собою логічне продовження першої, а також ті положення останнього варіанту, які або відсутні, або значно змінені порівняно з попередніми.

Третім документом, що виступає як один з конституційних проєктів декабристів, є Маніфест Сергія Петровича Трубецького. Він не має такої великої популярності, як два попередніх, і не одержав широкого висвітлення в декабристській літературі; крім цього, він якнайменше об'ємний зі всіх. Проте, Маніфест гідний уваги, і в першу чергу – як реальна програма повстання, яка набувала чинності у разі його перемоги і повинна була діяти до скликання Установчих Зборів.

Маніфест писався напередодні подій 14 грудня 1825 р. У ситуації гострої нестачі часу для прискорення роботи було ухвалене рішення доручити його створення декільком членам товариства. Вступну частину, що не збереглася, окремо один від одного писали Штейнгель і Н.Бестужев (вони знищили свої записи відразу після провалу повстання), а сам текст маніфесту – Трубецькою спільно з Рилєєвим (документ був вилучений при обшуку разом з іншими паперами; він зберігся в оригіналі у справі Трубецького, де фігурує під № 43). Таке твердження базується, перш за все, на розповіді самого Трубецького, зробленій ним незадовго до амністії в Сибіру І.Якушкину. Князь описав, як був арештований і доставлений в

¹ Так, майже напевно можна говорити про те, що восени 1825 р. була написана нова, остання «вольная» редакція, про зміст якої можна лише частково судити по тюремному варіанту Конституції. Дослідниками висувалися також версії і про існування більш раннього документа, створеного в 1820 р. – [Див., напр.: Дружинин Н.М. Избранные труды. Революционное движение в XIX в. – М.: Наука, 1985; Фёдоров В.А. Декабристы и их время. – М.: Изд-во МГУ, 1992 и др.].

² Нечкина М.В. Движение декабристов. Т.1. – М.: АН СССР, 1955. – С. 380.

**КОНСТИТУЦІЙНІ ПРОЕКТИ П.І. ПЕСТЕЛЯ ТА Н.М. МУРАВЬОВА ЯК ОБ'ЄКТ
ДЖЕРЕЛОЗНАВЧОГО ІСТОРИКО-ПРАВОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ**

палац, і як Микола I під час допиту пред'явив йому текст маніфесту як вирішальний доказ: «Вы не всё написали, – сказал он мне, – видите ли вы, что это такое?», – и он показал мне бумагу. Это была программа 14-го, которую мы составили вместе с Рылеевым 13-го вечером. Её взяли, вероятно, вместе с моими бумагами». Це свідомство треба, мабуть, визнати за вирішальне, бо до Якушкіна Трубецької не повинен був відчувати якої-небудь недовіри, а тому міг і повинен був говорити йому лише правду¹.

Таким чином, можливим є зробити висновок про те, що наявна джерельна база представлена досить різноманітними матеріалами і є достатньою для комплексного дослідження конституційних проектів декабристів й їхніх впливів на наступний розвиток вчень про державу й право в Росії й Україні.

¹ Нечкина М. В. Движение декабристов. – Т.2. – М.: АН СССР, 1955. – С. 230-235.